

УДК 811.161.2'373.7:821.161.2-3

Н. І. Бойко

Паралінгвальні фразеологізми в мовотворчості М. Коцюбинського

У статті схарактеризовано паралінгвальні фразеологічні одиниці та проаналізовано специфіку їх реалізації в мові творів М. Коцюбинського. Визначено роль паралінгвальних фразеологічних одиниць у художньому тексті. Розглянуто функції паралінгвальних фразеологічних одиниць. Доведено, що паралінгвальні фразеологічні одиниці є характерною ознакою мовотворчості письменника.

Ключові слова: паралінгвальні фразеологічні одиниці, художній текст, невербальні засоби, функції паралінгвальних фразеологічних одиниць.

В статье рассмотрены паралингвальные фразеологические единицы и проанализирована специфика их реализации в языке произведений М. Коцюбинского. Определена роль паралингвальных фразеологических единиц в художественном тексте. Рассмотрены функции паралингвальных фразеологических единиц. Доказано, что паралингвальные фразеологические единицы есть характерным признаком творчества писателя.

Ключевые слова: паралингвальные фразеологические единицы, художественный текст, невербальные средства, функции паралингвальных фразеологических единиц.

In article paralingvalny phraseological units are considered and specifics of their realization in language of works of M. Kotsyubinsky are analysed. The role the paralingvalnykh of phraseological units in the art text is defined. Functions the paralingvalnykh of phraseological units are considered. It is proved that paralingvalny phraseological units are a characteristic sign of works of the writer.

Key words: paralingvalny phraseological units, art text, neverbalena of means, function paralingvalnykh of phraseological units.

Проблема дослідження традицій мовного втілення комунікативної поведінки людини постійно перебуває в полі зору українських та зарубіжних мовознавців. На сучасному етапі розвитку лінгвістики увага

дослідників зосереджена на вивченні взаємодії мовних (вербальних) і позамовних (невербальних) засобів комунікації. Такий підхід до аналізу мовних явищ передбачає використання набутків, закріплених на перетині сфер наукового знання із суміжними мовознавству психолінгвістикою, етнопсихологією, лінгвокультурологією (В. Жайворонок, С. Єрмоленко, В. Ужченко, А. Вежбицька, О. Селіванова, В. Телія та ін.).

Актуальність статті зумовлена необхідністю і важливістю вивчення структурно-семантичних та стилістичних особливостей паралінгвальних фразеологізмів української мови в мовотворчості М. Коцюбинського.

Проблема відображення невербальної інформації мовними одиницями належить до актуальних, вона неодноразово порушувалася мовознавцями. У наукових працях такі одиниці мають різні назви: "жестові фразеологізми", "соматичні вирази", "соматизми", "моторно-кінетичні звороти" (О. Селіванова). Неоднозначність у термінології щодо таких одиниць зумовлена складним характером відображення невербальних засобів спілкування за допомогою словесної мови. З усіх наявних термінологічних понять на позначення фразеологізмів несловесної поведінки людини найприйнятнішим, на думку вчених, є термін "паралінгвальний" (А. Павлова, Н. Скоробогатко, Г. Демиденко). Цей термін визначає специфіку фразеологізмів, утворених від вільних словосполучень, які називають певне паравербальне явище: позу, ходу, пантоміміку, жести, міміку, особливості погляду, висоту голосу, інтонацію, темп, тембр, артикуляційні можливості людини. Особливою рисою таких фразем є те, що невербальні назви передають специфіку співвідношення між буквальним значенням компонентів фразеологічних одиниць та їхнім цілісним значенням.

Відомий дослідник української фразеології В. Ужченко зазначає, що в останні роки набуває особливої популярності й активно розвивається новий напрям досліджень, пов'язаний із "пильною увагою до компонентного складу фразеологічних одиниць...; до прагматичного й культурологічного аспектів, зокрема до культурно-національної специфіки ідіом, фразеологічної картини світу; до антропонімічного вивчення фразем, у центрі якого ставиться людина" [11, с. 11]. Фразеологічний фонд мови зберігає й відтворює уявлення народу про світ, серед яких і невербальні засоби спілкування. Взаємозв'язок вербального й невербального відбивається в структурі та значенні фразеологічних одиниць, допомагає усвідомити шляхи виникнення, уживання таких одиниць, вказуючи на самобутній мовленнєвий досвід етносу.

Паралінгвальні фразеологізми – це особливі стійкі словосполучення, що "переводять невербальний код у вербальний, займають периферійне положення в загальній фразеологічній системі української мови" [3, с. 44–45]. Паралінгвальні фразеологізми мають низку категорійних ознак:

1) належать переважно до соматичних висловів із вказівкою на активні й пасивні органи руху (наявні чи відсутні у структурі: *роззявити рота, очі бігають, розвішувати вуха*);

2) називають комунікативно важливі рухи тіла (рук, ніг, тулуба, голови), реакції м'язів обличчя (зокрема й вираз очей), фонаційні особливості мовлення: *тикати пальцями, розводити руками, умивати руки; твердо (міцно) стояти на ногах; братися за голову; очі бігають; ковтати слова*;

3) вступають у синонімічні відношення, сформовані завдяки емоційному складнику фразеологічного значення: *показати поріг (дорогу, одвірок, одвірка); показати на двері; вказувати на двері*;

4) вирізняються варіативністю компонентного складу, що забезпечується взаємозаміною невербальних знаків, ґрунтованих на рухах різних зон тіла, що тим не менш подають однакову інформацію про учасників узаємодії (наприклад, підняті брови та великі очі вказують на емоцію "здивування": *брови полізли на лоба; витріщити очі*. Семантику "хвилювання" передає ФО як *на голках (на шпильках, на шпичках, на колючках, на терню) сидіти (стояти, почувати)*;

5) передають кілька значень, тобто належать до багатозначних стійких словосполучень, як-от: *очі розбігаються* – "1) хтось не може зосередити увагу на чомусь одному, дивиться то на одне, то на інше; 2) хто-небудь швидко, блискавично, без певної послідовності оглядає щось; 3) чийсь погляд, вигляд передає задоволення від чогось побаченого; хтось приємно вражений чимось побаченим" [10, с. 477]; а також вказують на побіжність дії – *перебігати очима (поглядом)* – "нашвидку перечитувати, проглядати якийсь текст" [10, с. 490].

Наявні в українській мові паралінгвальні фразеологізми можна поділити на дві групи: 1) кінематичні паралінгвальні фразеологізми (*кусати губи, крутити носом, тримати ніс за вітром, опускати вуха*); 2) фонаційні паралінгвальні фразеологізми (*відкривати рота, дерти мовчака, ковтати слова*). Такі паралінгвальні фразеологізми належать до важливих засобів цілісного розуміння природи невербальних засобів спілкування. Вони являють собою складну систему фізіологічних виявів, передавання яких виявляється зумовленим національно-специфічними нормами культури спілкування й традиціями етнічної спільноти.

Мовотворчість М. Коцюбинського – видатного майстра слова як української, так і світової літератури – представляє кращі зразки використання кінематичних та фонаційних паралінгвальних фразеологізмів для відтворення внутрішніх станів персонажів та їхнього емоційного ставлення до фрагментів національної картини світу, окремих реалій довкілля. Вербальні та невербальні мовні одиниці, що слугують засобами передачі зовнішніх і внутрішніх станів персонажів, у структурі художнього тексту взаємопов'язані і залежать один від одного, оскільки інформація, виражена вербально, найчастіше може бути неповно відтвореною, якщо не враховувати невербальних одиниць.

Як показує аналіз, художнє використання кінематичних [1] та фонаційних [2] паралінгвальних фразеологізмів забезпечує характеристику поведінки персонажів, їхніх емоційних станів: 1. *Я мчусь наосліп, все перекидаю, б'юся руками об двері й наскакую на жінку, що в істеричному нападі ламає руки...* [6, с. 398–399]; *На його білому лобі густо осіла роса, а очі посоловіли* [7, с. 277]; 2. *А тут – сама земля подає голос* [7, с. 118]; *Роззявив рота і тикав пальцем, грубим і негнучким, як цурпалок з корою, у чорну дірку на блідих яслах* [6, с. 120].

Значення кінематичних чи фонаційних паралінгвальних фразеологізмів можуть увиразнювати як одиничні лексеми [*Нептун сидів поважно і мружив невдоволено очі* [7, с. 277] – увиразнення стійкого сполучення із соматизмом очі забезпечуює прислівник *невдоволено*], так і лексичні комплекси, поєднані в єдине смислове ціле, яке поряд з іншими характеристиками складають загальну цілісну характеристику персонажа художнього твору: *Кров одступила на місце, вуси зіп'ялись з лицем, очі втратили твердість холодного льоду, там вже світилось щось покірне і винувате, коли підняв їх на сина* [7, с. 289].

Можливе поєднання кінематичних та фонаційних паралінгвальних фразеологізмів в одному контексті художнього твору: *Дивлюсь – Марко. Такий сердитий. "Я, каже, сиджу за вас у тюрмі, а ти так слова мої сієш? Покажи руки". А мені соромно – страх, що руки порожні, очей звести не смію, не смію показати йому руки. І хочеться похвалитись і не добуду голосу з грудей* [7, с. 118]. Функціонування кінематичних та фонаційних паралінгвальних фразеологізмів в одному контексті породжує додаткову експресію оповіді, моделює особливу художню структуру – "паралінгвальну характеристику". Така комплексна структура є засобом творення динамічних образів персонажів в усіх їхніх виявах та взаємостосунках з іншими персонажами, із навколишнім світом загалом.

Паралінгвальні фразеологізми покликані наближати художню ситуацію до реального живого діалогу, тому серед основних функцій таких одиниць учені називають комунікативну, прагматичну, емоційну, оцінну, експресивну, символічну, образно-стилістичну, а також функцію надання динамізму фабульно-сюжетній дії / події, функцію створення спонтанності художнього діалогу, функцію економії мовленнєвого висловлювання.

Невербальні прояви персонажів під час спілкування є одним зі складників контекстної ситуації. Прагматична функція паралінгвальної [кінематично-фонаційної] характеристики полягає в тому, що фразеологічні одиниці впливають на дії співрозмовника, вони передають наміри мовця, його внутрішній стан і вимагають у відповідь якихось дій, реакції, що в певних випадках також можуть бути невербальними, наприклад: *Софія Петрівна сердито обвела оком цілу родину і чотирьох собак, що сиділи за столом, але співчував їй тільки Антоша* [7, с. 278]; – *Тепер дійсність дивніша за сни! – стиснула вона [Софія Петрівна] плечима і подивилась кудись на стелю. А Антоша і підхопив...* [7, с. 278]; – *Залишіть, прошу, свої ради при собі! Мені їх не треба...* – *носився по хаті Аркадій Петрович, хапаючи голову в руки* [7, с. 288].

У художньому тексті паралінгвальні [переважно кінематичні] фразеологізми виконують таку важливу для художньої оповіді функцію, як створення динамізму: – *Зрозумій же, Аркадію... Але він не хотів розуміти. Розшумівся, як самовар, що ось-ось має збігати. Кричав, весь червоний і мокрий, тупав ногами і так махав руками, наче перед ним була не жінка, а навісні козаки* [7, с. 284].

Символічна функція аналізованих одиниць пов'язана з тим, що окремі паралінгвальні фразеологізми містять компоненти, які можна кваліфікувати як знаки-символи. Це стосується двокомпонентних дієслівних зворотів на зразок *скидати [здіймати] шапку [капелюх, бриль]* [10, с. 655]; *ламати шапку* [10, с. 327]; *закидати шапками* [10, с. 244]; *кидати рукавичку [рукавицю]* [10, с. 292]; *держатися [триматися] за спідницю* [10, с. 194]; *закидати камінням* [10, с. 244]; *підставляти стілець* [10, с. 514]; *Андрій бігав од саней до саней, обмацував дерево, стукав по цеглі, заглядав кожному в очі, немов питався, чи правда? Перед прикажчиком зняв шапку і довго мовчки стояв* [7, с. 111]. Паралінгвальний фразеологізм *здіймати [зняти] шапку [капелюх, бриль]* – це своєрідний символічний ритуал, що означає "виявляти свою повагу до когось, цінувати когось, щось" [10, с. 655]. Лексема *шапка* ("головний убір [перев. без полів, м'який, теплий]" [4, с. 1613] належить до амбівалентних знаків-символів. Про це свідчить

паралінгвальний фразеологізм уже негативного змісту *ламати [м'яти] шапку* [1. Вітаючись, запобігливо, улесливо вклонятися комусь [перев. знявши головний убір]; підлещуватися до когось; 2. Принижуючись, просити когось про що-небудь [СФУМ, с. 327–328]]: *...і одно тільки дзвеніло в Андрієвих грудях – гуральня! Він хотів ще раз почути те слово. Стояв перед прикажчиком і м'яв шапку в руках* [7, с. 110]. У структурі художнього тексту такі паралінгвальні фразеологізми передають значення, закріплені у свідомості більшості носіїв мови як окремі символічні ритуали. У конкретному художньому контексті паралінгвальний фразеологізм, як правило, виконує функцію, близьку до функції художньої деталі, проте він може, повторюючись у складі компонентів-характеристик, актуалізувати ознаки символічності і стати однією з важливих рис персонажа [наприклад, Андрія Волика].

Емоційну функцію у художньому тексті виконують насамперед фразеологічні одиниці, які передають найрізноманітніші вирази обличчя персонажа [комплекс різних мімічних рухів, лицеві жести, що демонструють динамічний аспект виразів обличчя]: *– Що ти сказала? – спинився проти неї Аркадій Петрович, піднявши брови* [7, с. 288]. Фразеологічна одиниця *підняти брови* [як і *розкрити рота, аж очі рогом лізуть, робити великі очі*] передає емоцію здивування. Емоцію хвилювання передають паралінгвальні фразеологізми *переминатися [переступати] з ноги на ногу, [як [мов, ніби]] скам'яніти [скаменіти, закаменіти] [на місці]: Все сталося так несподівано й швидко, що люди закаменіли. Кров була пролита* [7, с. 161].

Отже, аналіз мовотворчості М. Коцюбинського свідчить про активне й самобутнє використання паралінгвальних фразеологізмів, важливість їхніх функцій для конкретних контекстів. Такі стійкі кінематично-фонаційні сполуки відтворюють цілісні портрети персонажів, реалізуючи свою семантику через вираження взаємостосунків героїв, крізь призму їхніх реакцій на зовнішні обставини, внутрішні стани, емоції, почуття, думки, що знайшли втілення в художніх контекстах.

Література

1. Бойко Н. Вербалізація світу емоцій в українській мові: семантичний аспект / Н. Бойко // Українське мовознавство. – 2009. – № 39. – С. 26–34.
2. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика в словнику, мові та мовленні : навч. посіб. для студ. філолог. спец. / Н. І. Бойко. – Ніжин, 2002. – 217 с.
3. Демиденко Г. Паралінгвальні фразеологізми в українській етнокультурі / Г. Демиденко. – Кривий Ріг, 2014. – 174 с.

4. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. голов. ред. В. Т. Бусел. – К.–Ірпінь : ВТФ "Перун", 2009. – 1736 с.
5. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
6. Коцюбинський М. М. Твори : в 2 т. / М. М. Коцюбинський. – К. : Наук. думка, 1988.
Т. 1 : Повісті та оповідання (1884–1906) / упоряд. і приміт. М. С. Грицюті ; ред. тому М. Т. Яценко. – 1988. – 584 с.
7. Коцюбинський М. М. Твори. – в 2 т. / М. М. Коцюбинський – К. : Наук. думка, 1988.
Т. 2. : Повісті та оповідання (1907–1912). Статті та нариси / упоряд. і приміт. В. А. Зіпи ; ред. тому Н. Л. Калениченко. – 1988. – 496 с.
8. Левченко О. П. Специфіка вербалізації і функціонування жестових фразеологізмів / О. П. Левченко // Лінгвістика : зб. наук. праць. – Луганськ : ЛНПУ, 2006. – № 4 (10). – С. 56–64.
9. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наук. думка, 1973. – 280 с.
10. Словник фразеологізмів української мови / уклад. В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 2003. – 1104 с.
11. Ужченко В. Д. Фразеологія сучасної української мови : навч. посіб. / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Знання, 2007. – 494 с.